

תופעת האונומטופאה

אונומטופאה היא תופעה פונטית חשובה ומשותפת לרוב לשונות העולם, והיא מצביעה על הקשר ההדוק שבין יצירת מילים לבין השפעת הטבע הסובב אותנו.

התבוננות האדם בטבע יצרה כבר בימים קדומים שמות של בעלי חיים הקשורים לקולות שהם משמיעים. כך יצרו היוונים הקדמונים את המילה אונומטופאה, המילה היוונית עשויה משני רכיבים: Onoma שנוצרה מ-Onomatos - שם, ו-Poieo - לעשות; כלומר: אונומטופאה היא "עשיית שם" (כחיקוי של צליל מהטבע).

שמות שונים של בעלי חיים הם אונומטופאיים: הדוגמה הקלאסית החוזרת בשינויים קלים בלשונות רבות היא קוקייה. שמה ביוונית הוא Koukos; בלטינית - Cuculus; בצרפתית - Coucou; ברומנית - Cuc; בספרדית - Cucillo; באיטלקית - Cuculo, בגרמנית - Cuckuck; ברוסית - קוקושקה.

מן השם האנגלי של הקוקייה נוצר בסלנג האמריקני השם Cuckoo - במשמעות של מטורף, כי הקוקייה מטילה את ביציה בקני זרים. מבין כ-130 מינים של משפחת הקוקיות - כ-50 מפורסמים בטפילות של גידול הצאצאים. נקבת הקוקייה מטילה בסתר את ביציה, שמספרן חמש עד 20, כל ביצה בקן אחר. תהליך ההטלה נמשך שניות אחדות (לא יותר מחמש). לאחר שהטילה את אחת הביצים באחד הקנים מסלקת הקוקייה במקור את אחת מביצי הפונדקאי, כדי שזה האחרון לא יבחין בביצה שנוספה לקנו. הגוזל בוקע לפני "אחיו החורגים", הוא מתפתח במהירות, ובתוך שלושה שבועות עולה בגודלו על "הוריו".

שמות אונומטופאיים רבים, יחסית, דבקו בשמות של עופות. גם התור, הסיס והעקעק נקראים כך בהשפעת קולותיהם. מעניין להשוות את שמו העברי של התור לשמו הלטיני: Turtur המזכיר את קולות החיזור של הזכר.

התור הוא עוף צמחוני ממשפחת היוניים; אך הוא קטן יותר ואין לו ברק בצבע נוצותיו. התור יכול לאטום את נחיריו בשעת מציצת מים בניגוד לרוב העופות.

התורים דוגרים בארץ, נודדים בחורף לאפריקה וחוזרים לארץ עם בוא האביב,

צילום: דני לרדו

הערבית, שבחרה בשם אונומטופאי. אהרוני כינה אותו גם בשם "עורב נחל", כפי שציין חיים מויאל ב"לקסיקון שמות החולייתנים בישראל" שיצא בהוצאת טבע הדברים.

אך לא רק עופות קרויים בשמות אונומטופאיים: כך למשל הצרצר שמו זה בגלל קולות הצרצור שלו. את הקולות משמיעים הזכרים בלילות באמצעות איבר נגינה המצוי בכנפי החפייה שלהם, כמו אצל החרגולים. בסין נוהגים פשוטי העם לתלות בפתחי הבתים כלובים ובתוכם צרצרים. הם הניסו לשמוע בלילות את קול צרצורם.

משוררנו הלאומי חיים נחמן ביאליק ראה בצרצר את סמל הדלות, כנראה בשל דלות הגוון שבצרצורו, וביצירתו "שירתנו" הוא כותב: "זה היה הצרצר משורר הדלות". צורת הריבוי של צרצר היא צרצרים.

אגב, רבים מן השורשים העבריים המרובעים הם אונומטופאיים: ברבר, גרגר, זמזם, חלחל, חרחר, טרטור, כשכש, פטפט, צלצל, קשקש, רשרש, שכשך, שלשל, תקתק.

גם כמה משמות הנחשים קשורים לתופעת האונומטופאה. כך למשל, הבלשן ארנסט קליין סבר כי השם צפע קשור לקול הלחישה שהוא משמיע. לדעת קליין, גם קול השפיפון קשור לחישתו של נחש זה; ויש הסבר אחר הקושר את שמו לקול הנשמע בעת הסתרתו בתוך החול, שהוא סיבתו הטבעית.

ככתוב בשיר השירים ב', "ב:": יצנים נראו בארץ וקול התור נשמע בארצנו". מבין 16 מיני התורים התפרסם ביותר "התור הצוחק", אשר כבר בתקופה הרומית שימש למזון ולנוי, ומאז משמש גם למחקרים הורמונליים ופיזיולוגיים רבים. בין השאר נתגלה, על פי המדווח באנציקלופדיה העברית, כי במחזור הרבייה של הנקבה הזכר וחומר הקינון שהוא מביא הם גירוי הכרחי לביציה. התפתחות חלב היונים גם בזפקו של הזכר מותנה בחוש הראייה; הוא חייב לראות את הנקבה דוגרת, כדי שההורמון פרוֹלַקְטִין יופרש.

העוף הקרוי סיס מכונה כך בגלל הקשר לקולות שהוא משמיע. הסיס הוא ציפור דומה לסנונית, וציפור זו זכתה לשמה העברי כחיקוי לקול הצפצוף שהיא משמיעה: סי-סי. התור והסיס מוזכרים באותו פסוק במקרא: "ותור וסיס וְעוֹר שֶׁמְרוּ אֶת עֵת בְּאֶנְהָ" (ירמיהו ח', ז'). הסיס מגיע לארץ בסוף החורף ועוזב אותנו באמצע הקיץ. הוא שוכן בכוכי חומות וצבעו חום-שחור. הסיס ניחן במעוף מהיר בגלל כנפיו הצרות והארוכות וזנבו המחודד.

עֶקֶק הוא השם העברי לעורב הנחלים כי הוא משמיע קריאות: עֶק! עֶק! שמו המדעי של העקעק הוא Pica Pica והוא דומה לשם העוף נֶקֶר - Picus; הוא מזכיר במקור שלו ובצבעי שחור-לבן את הנקר. באנגלית הוא נקרא Nagpie, קיצור של שם האישה Marguerite ו-Pie - נקר (באנגלית ובצרפתית). את השם עקעק העניק לו כנראה הבוטנאי אהרוני בהשפעת